

В.С. Гавриленко

Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН
вул. Паркова, 15, смт Асканія-Нова, Чаплинський р-н, Херсонська обл., 75230 Україна
e-mail: askania.zap@gmail.com

ДО 25-РІЧЧЯ ПОВЕРНЕННЯ КОНЯ ПРЖЕВАЛЬСЬКОГО (*EQUUS FERUS PRZEWALSKII* POLJAKOV, 1881) В ПРИРОДУ МОНГОЛІЇ

Тарпан, кінь Пржевальського, Фрідріх Фальц-Фейн, Інга і Ян Боуман, Крістіан Штауфер
Освальд, експедиції, Хустайн-Нуру, Тахійн-Тал

ДО 25-РІЧЧЯ ПОВЕРНЕННЯ КОНЯ ПРЖЕВАЛЬСЬКОГО (*EQUUS FERUS PRZEWALSKII* POLJAKOV, 1881) В ПРИРОДУ МОНГОЛІЇ. В.С. Гавриленко. – Висвітлено історичні події, пов'язані з особливостями підготовки і здійснення експедицій з повернення коня Пржевальського в межі природного ареалу – Монголію – у 1992–1993 роках, які були здійснені при безпосередній участі науковців Українського інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова "Асканія-Нова" та співробітників Державного заповідника "Асканія-Нова". Показана роль Фонду збереження коня Пржевальського Нідерландів та Фонду Крістіана Штауфера Освальда (Німеччина) в організації і фінансуванні перших експедицій та облаштуванні резерватів з утримання цього виду на території Монголії.

К 25-ЛЕТИЮ ВОЗВРАЩЕНИЯ ЛОШАДИ ПРЖЕВАЛЬСКОГО (*EQUUS FERUS PRZEWALSKII* POLJAKOV, 1881) В ПРИРОДУ МОНГОЛИИ. В.С. Гавриленко. – Освещены исторические события, связанные с особенностями подготовки и осуществления экспедиций по возвращению лошади Пржевальского в пределы природного ареала – Монголию – в 1992–1993 годах, которые были осуществлены при непосредственном участии научных сотрудников Украинского института животноводства степных районов им. М.Ф. Иванова "Аскания-Нова" и сотрудников Государственного заповедника "Аскания-Нова". Отражена роль Фонда сохранения лошади Пржевальского Нидерландов и Фонда Кристиана Штауфера Освальда (Германия) в организации и финансировании первых экспедиций и обустройстве резерватов по содержанию этого вида на территории Монголии.

TO THE 25-TH ANNIVERSARY OF REINTRODUCTION OF THE PRZEWALSKI'S HORSE (*EQUUS FERUS PRZEWALSKII* POLJAKOV, 1881) INTO THE NATURE OF MONGOLIA. V.S. Havrylenko. – The historical events related to preparing and conducting expeditions for the reintroduction of Przewalski's horse into wild of Mongolia in 1992-1993 are elucidated. They were carried out with the direct participation of researchers of the Ukrainian Askania-Nova Institute of Animal Breeding in the steppe regions named after M.F. Ivanov and researchers of the State Reserve "Askania-Nova". The role of the Przewalski's Horse Preservation Foundation of the Netherlands and the Christian Oswald Foundation (Germany) in the organization and financing of the first expeditions and the arrangement of reserves for the keeping of this species on the territory of Mongolia is described.

Із численних наукових літературних джерел відомо, що родоначальником домашніх порід коней є тарпан (*Equus caballus ferus* Boddaert, 1785), а найбільш достовірною версією останнього місця перебування дикої форми цього виду є околиці Асканії-Нової на півдні України (нинішня Херсонська область), зокрема, Агайманський під. За Фрідріхом Едуардовичем Фальц-Фейном (засновник зоопарку, дендропарку і заповідника в Асканії-Новій), саме тут у 1879 році була добута остання особина виду. Ця подія висвітлена Фрідріхом Едуардовичем у доповіді 1919 року (Falz-Fein, 1920). У версію зустрічі тарпана на Дніпропетровщині, де, за твердженням старожилів, його зустрічали ще на початку XX століття у Кобилячій балці нинішнього Широківського району (Булахов, Пахомов, 2000), віриться важко, оскільки той козацький край був обжитий людиною раніше і територія використовувалася інтенсивніше, ніж Північне Присивашся. Достовірних письмових джерел стосовно цього питання немає.

Ні в кого не виникає сумніву в тому, що перші особини коня Пржевальського (*Equus ferus przewalskii* Poljakov, 1881) потрапили до приватного зоопарку Фрідріха Фальц-Фейна з Монголії у 1899 році, про що є літературне підтвердження не тільки П.К. Козловим та Вольдемаром Фальц-Фейном (Козлов, 1913; Falz-Fein, 1930), але й в багатьох наукових та популярних публікаціях початку ХХ століття. Не вдаючись у вже широко відомі деталі спорядження Ф.Е. Фальц-Фейном експедицій з відлову лошат коня Пржевальського на території Монголії, нагадаємо, що поява диких коней у його зоопарку була сенсацією для Європи. Це стало поштовхом для організації подальших експедицій з пошуку диких коней у природі, утримання та розведення в зоопарках і, як бачимо через століття, послужило збереженню біологічного виду на планеті.

Здобутки в розведенні коня Пржевальського в Асканії-Новій і європейських зоопарках у першій половині ХХ століття значною мірою перекреслила Друга світова війна: була повністю втрачена група коней, що утримувались в Асканії-Новій, за винятком двох тварин, відправлених німцями під час окупації селища до Мюнхенського зоопарку. Розведення цього виду в Асканії-Новій поновилося після привезення до Радянського Союзу кобили, відловленої у дикій природі Монголії у 1947 році та переданої Асканії-Новій у 1957-му (Треус, 1964, 1968).

Перший міжнародний симпозіум зі збереження коня Пржевальського у Празі 1959 року започаткував міжнародне співробітництво, яке дозволило скоординувати дії різноманітних центрів з його утримання і розведення.

Натомість ситуація з існуванням виду в природі ставала все більш критичною, а наприкінці 1960-х – початку 1970-х років було констатовано, що вид зник в останніх природних осередках його перебування (Банников, Лобанов, 1980).

Стимулом для написання цього повідомлення стала не тільки ювілейна дата з повернення рідкісного виду в природу, а й необхідність проінформувати наукову громадськість про витоки і дії з організації експедицій повернення коней Пржевальського на початку 90-х років ХХ століття до Монголії, оскільки їх нерідко висвітлюють у своїй інтерпретації через засоби масової інформації дослідники, які не брали участі в реалізації цих проектів.

Значну роль у поверненні виду в природні умови зіграла її величність конкуренція, яка розгорілася у 80-х роках минулого століття між різними центрами з розведення диких коней. Одна частина утримувачів коней Пржевальського, яка тісно співпрацювала з науковими центрами Великобританії (Марвелл), США (Сан-Дієго), Німеччини (Кельн), намагалась встановити новітніми методами генетичних досліджень їх родовід, і лише після цього планувала здійснити реінтродукцію. Інші вели родовід традиційним способом, на основі даних Міжнародної плеємної книги коня Пржевальського, в якій мали місце окремі неточності, що в подальшому підтвердилося генетичними дослідженнями. Зокрема, така робота проводилася в зоопарках ЄСРП, з тваринами Фонду коня Пржевальського Нідерландів і в ряді зоопарків країн Східної Європи. На кінець 1980-х років близько 15% світової популяції коней Пржевальського була зосереджена у зоопарках Радянського Союзу, а 12% від цієї кількості саме в Асканії-Новій – 105 особин (Летопись ..., 1990; Плеємна кни́га ..., 1989). Без співпраці із зоопарком "Асканія-Нова" суттєво ускладнювалась як ідентифікація генетичними методами поголів'я коней, що утримувались в інших зоопарках, так і формування значної групи тварин для відправки в природу Монголії (Bowling, 2003). Тож неспроста дослідники родоvodu коней Пржевальського західних наукових центрів у 1980-х роках налагоджували контакти з найбільшим в ЄСРП центром розведення цього виду – зоопарком "Асканія-Нова", який мів без суттєвого впливу на структуру основного стада виділити тварин і для досліджень, і для реакліматизації. В науковій праці "Реинтродукция и расселение лошади Пржевальського" (Паклина и др., 2005) викладені основні етапи і кроки, здійснені при реакліматизації, за винятком окремих моментів, про які я хочу нагадати і дещо уточнити, оскільки був безпосереднім відповідальним виконавцем за підготовку двох експедицій з повернення цього виду в природу Монголії у 1992–1993 роках.

Доречно нагадати, що на прискорення подій з реінтродукції виду вплинули саме благодійні фонди, діяльність яких спочатку не бралась до уваги науковою спільнотою

зоопарків Західної Європи. Наштовхнувшись на певний опір з боку тамтешніх зоопарків, керівники фондів зосередилися на співпраці з науковими установи СРСР. Зокрема, це стосується, перш за все, Фонду коня Пржевальського Нідерландів, створеного і очолюваного Інгою та Яном Боуман, яким була укладена угода між Інститутом еволюційної морфології та екології тварин (ІЕМЕТ) АН СРСР (нині ІПЕЕ РАН, Москва) та Інститутом біології АН Монгольської Народної Республіки (Улан-Батор). Завдяки її виконанню до 1990 року було знайдено територію за 100 км від Улан-Батора для реінтродукції коней (Паклина и др., 2005). Але ІЕМЕТ не мав тварин, а тому до співпраці був залучений Державний заповідник "Асканія-Нова" (згідно Указу Президента України "Про біосферні заповідники в Україні" 26.11.1993 року № 563/93 відновлено статус біосферного і змінено назву), що був на той час підпорядкований як юридична установа Українському науково-дослідному інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова "Асканія-Нова". На нараді, яка проходила в стінах ІЕМЕТ за участі зацікавлених сторін у 1990 році, було скориговано Програму реінтродукції коня Пржевальського в природу Монголії і підписано Радянсько-Нідерландсько-Монгольський договір (російсько-нідерландської програми 1990 року, на що вказується у переліку посилань зазначеної вище статті, як такої на той час не було), за яким в протокольну частину співвиконавцями були включені Український науково-дослідний інститут тваринництва та Державний заповідник "Асканія-Нова". При цьому було зазначено, що левова частка витрат покладалась на радянську сторону, їх передбачалось здійснити через ІЕМЕТ АН СРСР. Планували транспортувати тварин з Асканії-Нової до Москви наземним транспортом, а звідти до Улан-Батора літаком – об'єднану групу коней із Нідерландів та СРСР.

Така схема транспортування суттєво ускладнювала ситуацію і збільшувала ризики втрати коней, які виникали під час попередніх проектів їх переселення, зокрема, до розплідника диких тварин "Джейран" та інших. Ми врахували попередні невдачі при далекому переміщенні, і саме в Асканії-Новій з квітня 1992 року було запроваджено спеціальний тренінг диких коней у обмеженому просторі шляхом підсилення комбікорму у макет транспортної клітки під час карантинізації, щоб тварини звикли до неї. Можна багато теоретизувати стосовно розмірів і обладнання кліток, але навіть при винятково гарному, з точки зору людини, їх облаштуванні, завжди існує ризик травмування тварин через їх індивідуальні особливості і здатність до перенесення стресових навантажень. Хто не бачив нажаханих свійських коней, не кажучи вже про диких, той не може оцінити всієї складності процесу!

Розпад СРСР вніс корективи у подальший розвиток подій. Директор ІЕМЕТ АН СРСР академік Соколов В.Є., який, безумовно, відіграв ключову роль в СРСР в організації досліджень як саме цього виду, так і природи Монголії, на початку 1992 року повідомив про неможливість фінансування операції із транспортування коней до Улан-Батора. Виконання проекту цілковито перейшло до голландців. Для Інги та Яна Боуман це була мрія їх життя, і цим вчинком вони, як і Фрідріх Фальц-Фейн, вписували своє ім'я в історію збереження коня Пржевальського як біологічного виду. На шляху формування Фонду коней Пржевальського вони здолали чимало труднощів не лише фінансового, але й морального характеру. Адже європейські зоопарки спочатку з недовірою ставились до ініціативи цих людей, які розпочинали створення фонду як любителі з утримання унікальної тварини. На початку формування груп диких коней у Голландії зоопарки не продавали пржевальців Фонду, і їм довелося докласти чимало зусиль, щоб зібрати поголів'я тварин, з яких можна було вибрати таких, щоб при схрещуванні з асканійськими отримати зменшений коефіцієнт інбридингу. Пізніше ми будемо читати в публікаціях про внесок коней з Німеччини в формування груп цього виду в осередках їх утримання в Нідерландах. Але це сталося вже тоді, коли зоопарки змушені були змиритись з енергійними діями голландців.

Проект виходив на фінішну пряму, коли стався суттєвий збій, пов'язаний із неможливістю наукових установ новостворених держав профінансувати його. На переговорах, які відбулися у кінці лютого – на початку березня 1992 року у Роттердамі між керівниками Фонду коня Пржевальського Нідерландів та делегацією Українського

науково-дослідного інституту тваринництва степових районів (в особі директора Мусієнка Ю.С.) і Державного заповідника "Асканія-Нова" (в особі директора Гавриленка В.С.) попередньо було визначено, що транспортування таки відбудеться у першій половині літа 1992 року. Було змінено маршрут транспортування, його заплановано через аеропорти міст Амстердам – Сімферополь – Іркутськ – Улан-Батор, а також встановлено розподіл витрат за транспортування. Останнє питання для української сторони залишалось проблематичним. Згідно з протоколом зустрічі кожна із сторін повинна була підготувати до транспортування за міжнародними ветеринарними вимогами групи з 8 коней (з них два жеребці в кожній), а також не менше 4 резервних тварин. Саме під час переговорів Фонд коня Пржевальського Нідерландів отримав факс від Фонду Крістіана Штауфера Освальда (Німеччина) із запрошенням української делегації до співпраці зі створення іншого резервату з розведення коней Пржевальського на території Монголії – в урочищі Тахійн-Тал. Перша зустріч з К. Освальдом відбулася в Амстердамі у березні, а пізніше, у квітні 1992 року, між зазначеним Фондом, Українським науково-дослідним інститутом тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова "Асканія-Нова" та асоціацією "Агрозовнізнаука" була укладена угода, згідно з якою Фонд Крістіана Освальда купував в Державному заповіднику "Асканія-Нова" 5-ть коней Пржевальського (з них два жеребці), а "Агрозовнізнаука" за кошти того таки Фонду винаймала літак для перевезення тварин із Сімферополя до Улан-Батора. За наказом директора Інституту тваринництва заповідник проводив підготовку коней до транспортування, перевезення їх до аеропорту Сімферополь 5 червня 1992 року і здійснював супровід співробітниками до Улан-Батора та урочища Тахійн-Тал. Транспортування було приурочене до Всесвітнього дня охорони навколишнього природного середовища.

Такий поворот подій прискорив вирішення питання з датою відправлення коней Пржевальського за радянсько-нідерландсько-монгольською угодою 1990 року, доповненою протоколом про зміну умов транспортування і оплати, за яким перевезення тварин повітряним транспортом повністю взяла на себе голландська сторона. Датою транспортування також було 5 червня 1992 року, але голландці виставили умову, що виліт зафрахтованого ними літака із аеропорту Сімферополь повинен відбутися раніше, ніж літака для перевезення коней, закуплених Крістіаном Освальдом. Тому перший літак повинен був злетіти 5 червня о 14⁰⁰, а наступний – о 16⁰⁰ годині. Але склалося так, що при завантаженні коней в Голландії одна з кобил загинула і відбулась значна затримка із доставкою резервної тварини. Про нові обставини нічого не було відомо керівнику експедиції, яка доставила тварин в аеропорт Сімферополь. Транспортний літак – аеробус ІЛ-76, зафрахтований голландцями, прибув тільки о 22⁰⁰, а екіпажу літака АН-26 з 5 кіньми Пржевальського, закупленими Крістіаном Освальдом, асканійці змушені були дати згоду на зліт з аеропорту Сімферополь близько 17 години. Оскільки аеробус ІЛ-76 був більш швидкісним і здійснював безпосадковий переліт до Іркутська, він обігнав АН-26. Після відпочинку екіпажів у Іркутську, через 8 годин, літаки один за другим злетіли і взяли курс на Улан-Батор. При перельоті ІЛ-76 знову обігнав АН-26 і першим приземлився в аеропорту Улан-Батора. Всі інші події з транспортування коней територією Монголії описані в монгольських публікаціях. З боку заповідника в літаку АН-26 тварин супроводжували ветеринарний лікар О.П. Чернобаєв та бригадир секції копитних зоопарку С.Х. Граматікопуло, в літаку ІЛ-76 летів старший науковий співробітник лабораторії акліматизації Інституту тваринництва степових районів "Асканія-Нова", кандидат сільськогосподарських наук М.П. Крилов.

Це були перші експедиції з повернення коней Пржевальського у природу Монголії через 93 роки з часу їх вивезення у Європу. Наступна експедиція, також за кошти Фонду Крістіана Штауфера Освальда, якою транспортувалось 8-м коней із Асканії-Нової у резерват Тахійн-Тал, відбулася у липні 1993 року, але вже без супроводу співробітників заповідника. У подальшому до цих проектів долучились зоопарки Швейцарії, Австрії, Німеччини, Чехії, Франції. Але це вже було потім.

- Банников А. Г. Лошадь Пржевальского – тревоги и надежды / А. Г. Банников, Н. В. Лобанов // Природа. – 1980. – № 3. – С. 100–105.
- Булахов В. Л. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Ссавці (Mammalia) / В. Л. Булахов, О. Є. Пахомов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2006. – 356 с.
- Козлов П. К. Правда о дикой лошади Пржевальского (*Equus Przewalskii*) / П. К. Козлов // Землеведение. – 1913. – Кн. 3. – С. 69–73.
- Летопись природы государственного заповедника "Аскания-Нова" за 1990 год. Т. 8 : отчет о НИР (заключительный) / Государственный заповедник "Аскания-Нова" ; рук. Гавриленко В. С.; исполн.: Дрогобыч Н. Е. [и др.]. – Аскания-Нова, 1991. – 295 с.
- Паклина Н. В. Реинтродукция и расселение в природе лошади Пржевальского : научно-практические рекомендации / Н. В. Паклина, М. К. Позднякова, Н. Н. Спасская. – М. : Т-во научных изданий КМК, 2005. – 73 с.
- Треус В. Д. Восстановление лошади Пржевальского (*Eguus przewalskii* P.) в СССР. Состояние и перспективы / В. Д. Треус // Зоологический журнал. – 1964. – Т. 43, вып. 5. – С. 757–763.
- Треус В. Д. Акклиматизация и гибридизация животных в Аскании-Нова / В. Д. Треус. – К. : Урожай, 1968. – 316 с.
- Bowling A. T. Genetic variation in Przewalski's horses, with special focus on the last wild caught mare, 231 Orlitza III / A.T. Bowling, W. Zimmermann, O. Ryder, C. Penado, S. Peto, L. Chemoick, N. Yasinetskaya, T. Zharkikh // Cytogenetic and Genome Research. – 2003. – Vol. 101. – P. 226–234.
- Falz-Fein F. Über das letzte Auftreten des Wildpferdes in Sudrussland / F. Falz-Fein // Sitzungsberichte der Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin. – Berlin, 1920. – S. 196–205.
- Falz-Fein W. Askania Nova / W. Falz-Fein. – Neudamm : J. Neumann, 1930. – 323 s.
- Plemenna kniha koni przewalskeho / reditel M. Kalas ; zpracjval J. Volf. – Prague, 1989. – S. 1319–1430.

Рекомендує до друку
Н.І. Ясинецька